

Enantiosémie z perspektivy lingvistických teorií intersubjektivit

Martin Beneš

ABSTRACT:

Enantiosemy from the Perspective of Linguistic Theories of Intersubjectivity. This paper deals with two rather under-researched aspects of enantiosemy, i.e. the state in which one word in a given language has two opposite meanings. First, the paper investigates how is it possible for the second, opposite meaning to emerge (= individual-psychological aspect); second, it focuses on the processes of spreading throughout the language community (= social-psychological aspect). As far as the first aspect is concerned, this paper is based on the Vygotskian trends in SLA (FLT, FLL; see e.g. van Compernelle, 2015; Wertsch, 1994) and conceives enantiosemy as result of an inferring false hypothesis about the meaning of the given word from the input. It shows that these false hypotheses, if not disproved, subsequently transform into rules constituting the new, opposite meanings. As far as the second aspect is concerned, this paper is based on the linguistic theories of intersubjectivity, where meanings are conceptualized as rules, i.e. normative social facts, existing in the so-called intersubjectivity of the language users' minds (see e.g. Itkonen, 2003; 2008a; Zlatev et al., 2008; Zlatev, 2016; Verhagen, 2015). The spreading of the second, opposite meaning is perceived as a series of consequent individual-psychological acquisitions of the new rule with the new, opposite content (i.e. false hypothesis > new, opposite rule) by the first, second, third etc. language users. From this perspective, it is possible to demonstrate the difference between enantiosemy from the language's point of view (one part of a language community knows the old meaning only, while the second knows only the new, opposite meaning) and enantiosemy from the user's point of view (some members of a community knowing both the old and the new, opposite meaning).

KLÍČOVÁ SLOVA / KEY WORDS:

enantiosémie, intersubjektivita, jazyková změna, jazykové pravidlo, nabývání jazyka
enantiosemy, intersubjectivity, language acquisition, linguistic change, linguistic rule

1. ÚVOD

Enantiosémie je podle Karlíkové (2017) „[v]ýsledek sémantického vývoje vedoucího ke vzniku dvou protikladných (opozitních, antonymních) významů buď (1) u jednoho polysémního lexému v jednom jazyce, n. (2) u příbuzných lexémů v rámci jedné jazykové rodiny, odvozených od jednoho společného kořene“. Řadí se k ní ovšem též případy, kdy (3) má „tentýž“ lexém protikladný význam sice v rámci jednoho jazyka, ale v jeho různých vývojových fázích (Nejedlý, 2014, s. 182–183). Tím se doplňuje a drobně zpřesňuje definice Karlíkové, její bod (1) je ještě třeba rozdělit na typ (1a): dva protikladné významy u jednoho lexému v jednom jazyce v jeden konkrétní okamžik jeho vývoje; a na typ (1b): dva protikladné významy u jednoho lexému v jednom jazyce ve dvou různých okamžicích jeho vývoje, např. ve staré vs. v současné češtině. V centru pozornosti tohoto článku je synchronní enantiosémie typu (1a); vzhledem ke svému cíli se však nutně dotýká též dynamiky této synchronie, tj. jakési diachronie v synchronii.

Enantiosémie typu (1a), tj. jeden lexém — dva protikladné významy v téže vývojové fázi jednoho jazyka, se zdá na první pohled velmi překvapivá, podivná, neboť mj. zřetelně nepraktická, matoucí. Přímo se proto nabízí dvě následující otázky: (1) Jak je vůbec možné, že se nějaký druhý, protikladný význam u daného lexému v aktuální okamžik, tj. v témže jazyce a čase, vůbec objeví, když je protikladný? (viz oddíl 4); a (2) jaký je mechanismus šíření této změny a jak mohou být významy enantiosémních lexémů mezi uživateli jazyka distribuovány? (viz oddíl 5). Zmíněná protikladnost dvou významů jednoho polysémního lexému se tu přitom nechápe nijak striktně, neboť tu v konečném důsledku nejde o její prototypičnost, ale o mechanismy, které enantiosémní či enantiosémii blízký stav způsobují a umožňují šířit.

Klasický strukturalistický pohled na enantiosémii (modelovými příklady mohou být zmínění Nejedlý (2014) či Karlíková (2017)) se soustředí na lexémy jakožto jednotky jazykového systému a na vztahy mezi nimi jakožto relace, které podobu tohoto systému determinují. Tento článek se naznačený strukturalistický pohled snaží doplnit či obohatit náhledem z dalších perspektiv, konkrétně individuálně-psychologické (≈ psycholingvistické) a interakční, sociálně-psychologické (≈ sociolingvistické). Teoretickou oporu přitom nachází jednak v lingvistických teoriích intersubjektivit (viz např. Stalnaker, 2002; Zlatev et al., 2008; Zlatev, 2016; Verhagen, 2015; a zejm. Itkonen, 1978, 2003, 2008a, 2008b), které jazykové významy konceptualizují jako normativní sociální fakty, existující tzv. v intersubjektivitě myslí jednotlivých uživatelů jazyka — neboli jako sémantická *jazyková pravidla* (viz oddíl 2), jednak v lingvodidaktických disciplínách (SLA, resp. FLT, FLL), především v jejich vygotškyánských proudech (viz např. van Compernelle, 2015; Wertsch, 1994), kde se v rámci *nabývání jazykových pravidel* rozlišuje mezi jejich spontánním osvojováním vs. řízeným učením (viz oddíl 3).

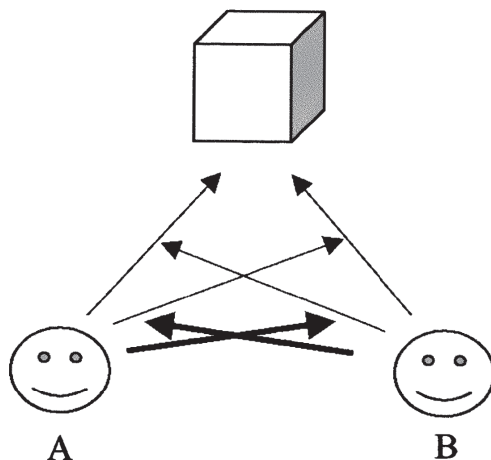
2. JAZYKOVÁ PRAVIDLA

Intersubjektivistické přístupy k jazyku počítají pro předmětnou oblast lingvistiky s existencí dvou druhů entit, jimž se obvykle připisuje odlišná ontologie (Itkonen, 2008a). Jde zaprvé o jazyková pravidla (normy), jimiž se uživatelé jazyka (v drtivé většině případů) řídí při jazykové produkci i recepci, zadruhé pak o jednotlivé jazykové prostředky (formy, výrazy), které jsou jaksí předmětem, resp. výsledkem této produkce. Jazyková pravidla mohou být (lingvisty) popisována, zachycována či formulována v tzv. větách o pravidlech (*rule-sentences*), existují ovšem i pravidla nezachycená, pro něž (zatím) odpovídající věty o pravidlech zformulovány nebyly, viz např. Gloyův (2004, s. 394) termín *subsistentní normy* (*subsistente Normen*; srov. též Hundt, 2009). „Způsob“ výskytu jazykových prostředků v úzu pak zachycují empirické hypotézy o tom, které prostředky uživatelé jazyka (pravidelně) produkují.

Jazyková pravidla jsou prominentním příkladem tzv. sociálních entit, jež reálně existují tzv. v intersubjektivitě myslí jednotlivých uživatelů jazyka, a to v podobě tzv. tříúrovňových znalostí. (Nutnost či závazek připisovat jazykovým pravidlům jakožto sociálním entitám ontologický status nedávno zpochybnil Jordan Zlatev (2016, odd. 2); jde však jen o pokus najít neontologizující interpretaci pravidel, nikoli o po-

pření distinkce pravidla vs. prostředky.) Někaké pravidlo X je tzv. tříúrovňově sdíleno, pokud pro něj a pro kterékoliv dva členy řečového společenství nebo nějaké jeho podmnožiny, reprezentované níže osobami A a B, platí, že: (1) A ví-1, že X, (2) A ví-2, že B ví-1, že X a (3) A ví-3, že B ví-2, že A ví-1, že X (Itkonen, 2003, s. 113–116; 2008a). Velmi instruktivně tyto tři úrovně zachycuje následující Verhagenovo (2015, s. 238) schéma na obrázku 1:

OBŘÁZEK 1: Grafické zachycení tříúrovňových znalostí podle Verhagena (2015, s. 238): Šipky od obličejů A a B ke krychli odpovídají první úrovni znalostí (A ví-1, že X); šipky od obličejů A a B směřující do poloviny těchto prvních šipek odpovídají druhé úrovni znalostí (A ví-2, že B ví-1, že X) a konečně tučné, křížící se šipky směřující k těmto druhým šipkám odpovídají třetí úrovni znalostí (A ví-3, že B ví-2, že A ví-1, že X).

Pravidla mají inherentně normativní charakter, zjednodušeně řečeno proto, že na jednotlivé uživatele vyvíjí „tlak“, aby v daný okamžik použili právě takové a takové, a ne jiné jazykové prostředky (viz už koncept tzv. „utlačující síly“ u Durkheima; srov. Januška, 2009): ví-li např. A, že B od něj očekává používání formy *x* ve významu ‚*x*‘ (neboť ví-3, že B ví-2, že on ví-1, že X), vyvíjí na něj tato znalost „tlak“, aby v tomto významu formu *x* používal — tomuto tlaku se lze sice vyhnout, ovšem jen za cenu nedorozumění nebo vyrušení interakčního partnera.

3. NABÝVÁNÍ JAZYKOVÝCH PRAVIDEL

V lingvodidaktických disciplínách (SLA, FLL, FLT) se liší na jedné straně osvojování jazyka (*language acquisition*), které je spontánní, neuvědomované, nevědomé, na druhé straně pak učení se jazyku (*language learning*), které je naopak řízené, uvědomované, vědomé (viz např. N. C. Ellis, 2005; R. Ellis, 2005; též Bartsch, 1987). Nadřazeným konceptem, zahrnujícím jak osvojování, tak učení, je pak nabývání jazyka, resp. jazyková akvizice (Štindlová, 2013; Šebesta et al., 2014).

Jazyková pravidla tak lze nabývat dvěma obecnými způsoby. Uživatelé jazyka si jednak pro sebe na základě pozorování pravidelností v úzu inferují hypotézy o podobě pravidel a následně si jejich správnost ověřují (příp. korigují) a definitivně potvrzují v dalších interakcích (= inferování z úzu ≈ osvojování), jednak se jim pravidla prezentují prostřednictvím vět o pravidlech (= instrukce ≈ učení). Oba tyto způsoby nabývání, resp. rekonstituování pravidel se přitom prolínají a doplňují, srov. např. formulaci Homoláče a Nebeské (2000, s. 107) o systému kodifikované normy spisovného jazyka: „[N]eosvojují si ho [= uživatelé jazyka; MB] pouze v komunikaci, ale také se o něm učí“ (srov. též Homoláč & Mrázková, 2011, s. 213).

Vygotskij, který je jedním ze zásadních inspirátorů intersubjektivní, konceptualizuje psychologický rozvoj, tj. i nabývání pravidel, jako interpersonální (externě sociální) nabývání kompetencí, jež si jedinci internalizují a pro svůj intrapersonální, osobní rozvoj (pro své interně psychologické procesy) využívají teprve sekundárně (viz např. van Compernelle, 2015; Wertsch, 1994). Podle Vygotského se tak děje v jednotlivých interakcích a zásadní roli pro osvojení pravidel tu má spolupráce (*joint activity*) interakčních partnerů. Přestože se oba tyto způsoby nabývání jazyka prolínají, pro účely výkladu a argumentace se dále postačí zaměřit na inferování pravidel z úzu.

Nabytí pravidla pomocí inferování z úzu má podle Itkonenova (2003, s. 67; srov. též Itkonen, 2008a, odd. 3.1) schématu tyto tři fáze: (1) neznalost pravidla (*ignorance*), (2) jeho předběžnou, dosud neupevněnou znalost, jakousi hypotézu o podobě pravidla („*pre-mastery*“) a (3) jeho znalost (*mastery*). Rozlišení těchto tří fází je dobře kompatibilní s tzv. emergentním přístupem k jazyku (např. Goldberg, 2003, 2009) coby protipólem přístupu nativistického, srov. např. Ambridge et al. (2008) na příkladu argumentové struktury anglických sloves či Bermel a Knittl (2012a, 2012b) na příkladu distribuce koncovek *-u* vs. *-a* v genitivu singuláru a *-u* vs. *-ě* v lokálu singuláru vzoru „hrad“ v češtině.

Pro přechod z první do druhé fáze potřebuje uživatel jazyka přijít do styku s příslušným územ (inputem, resp. intakem; viz Bloom, 2015, s. 94), z něhož si může na základě pozorování inferovat hypotézu o podobě pravidla (≈ „*pre-mastery*“). Ve druhé fázi uživatel jazyka tento úzus pozoruje, všímá si v něm jistých pravidelností, začíná jim rozumět a na základě toho si nevědomě formuluje, nejspíš jedinou (srov. Truetswell et al., 2013), hypotézu o podobě pravidla a podle té pak (obvykle) jazykově jedná, produkuje (a samozřejmě též recipuje) jazykové prostředky. Ukáže-li se kvůli negativní zpětné vazbě (sankci), že je tato hypotéza nepřesná či mylná, její podobu si upraví nebo ji nahradí hypotézou jinou a dál se řídí jí atd. Jakmile se však negativní zpětná vazba po jistou dobu nedostavuje, hypotéza se při recepci i produkci osvědčuje, změní se hypotéza v pravidlo (viz níže). V interakcích se celý proces urychluje (mj.) mechanismem označovaným jako *performance* před kompetencí (*performance before competence*; viz Cazden, 1981). Díky spolupráci se svým (typicky „kompetentnějším“) interakčním partnerem, rodičem, učitelem atp., můžu být v konkrétní interakci schopen vytvořit výpovědi, jejichž produkce by bez mé účasti v této interakci byla v aktuální okamžik nad mé schopnosti. *Performance* tu předbíhá kompetenci — a od vlastní *performance* je k vlastní kompetenci blíže než od *performance* cizí.

Přechod z druhé do třetí fáze, tj. od hypotézy k pravidlu, je pak skokem (*leap*) od „je“ k „mělo by být“, nebo konkrétněji „from observing (and trying to understand)

what is done to knowing what ought to be done“ (Itkonen, 2003, s. 66). Jakmile totiž uživatel jazyka získá díky empatii (= zprostředkované introspekci) a intuici (= konvencionalizované empatii) znalost-3 třetí úrovně o tom, že jeho interakční partneri mají znalost-2 o jeho znalosti-1 příslušné hypotézy, jak si ji inferoval, ztratí tato inference status hypotézy o podobě pravidla a stane se (sdíleným) pravidlem pro to, jak správně jazykově jednat. Jinak řečeno, nepřichází-li dlouho negativní zpětná vazba, nezbývá uživateli nic jiného, než aby vzal svou hypotézu jako definitivně náležitou a začal se jí řídit jako pravidlem. Tento přechod od hypotézy k definitivnímu pravidlu je možné popsat též jako přechod od kognitivních očekávání (= hypotéza) k normativním očekáváním (= pravidlo) (*kognitive und normative Erwartungen*; viz Luhmann, 1989, s. 43–44). Je-li jistá událost, např. užití nějakého jazykového prostředku, v rozporu s mým kognitivním očekáváním, opustím ho (= úprava či změna hypotézy o pravidle), je-li však v rozporu s mým očekáváním normativním, nevzdám se ho, daný výskyt hodnotím jako chybný (můžu pak interakčnímu partnerovi poskytnout negativní zpětnou vazbu) a řídím se tímto normativním očekáváním i v další obdobné situaci (= pravidlo) (srov. též Dovalil, 2012, s. 139–141). Na základě této distinkce by mohlo být možné testovat, zda se uživatel jazyka při svém jazykovém jednání řídil ještě hypotézou, nebo už (sdíleným) pravidlem.

4. MYLNÁ HYPOTÉZA A VZNIK ENANTIOSÉMIE – PERSPEKTIVA INDIVIDUÁLNĚ-PSYCHOLOGICKÁ

Je-li jazykové pravidlo porušováno jen tu a tam a odpovídající nesprávné prostředky jsou v úzu řídké, nemá to dlouhodobě žádný vliv na platnost daného pravidla a realitu jeho sdílení (srov. výše výklad o kognitivním vs. normativním očekávání). Uživatelé jazyka tyto výskyty v úzu hodnotí jako chybné a příp. o tom poskytují zpětnou vazbu svým interakčním partnerům, kteří se této chyby dopustili. Pokud se ovšem pravidlo, ať už z jakéhokoliv důvodu, začíná porušovat soustavněji, nesprávné prostředky se v úzu objevují stále častěji a častěji, můžou si jednotliví uživatelé jazyka nad tímto novým, původně nesprávným územ konstituovat nové pravidlo, které buď zcela nahradí, nebo doplní, upraví pravidlo původní. Nový, původně nesprávný prostředek tak začnou s oporou o nově osvojené pravidlo hodnotit jako správný. Jsme u mechanismu jazykové změny. Odchytky od pravidel tak můžou potenciálně způsobit či aktuálně způsobují výměnu či úpravu jazykových pravidel (změnu „jazyka“), stojí za dynamikou normy (diachronií v synchronii) a vůbec za schopností jazyka kontinuálně se proměňovat, za jeho „pružnou stabilitou“, i za jeho otevřeností, která je zásadně důležitá pro jeho existenci. „Linguistic change represents the exact point at which linguistic normativity [= pravidla; MB] and linguistic spatiotemporality [= jazykové prostředky, jednání, úzus; MB] contact each other, or merge into each other“ (Itkonen, 1978, s. 153).

Definujeme-li obsah pravidla jako jednání, které toto pravidlo nařizuje, nebo zakazuje realizovat (von Wright, 1963, s. 70–92), jsou (zásadní) součástí tohoto pravidla jazykové prostředky, neboť jimi se „jazykově jedná“. Schematicky to lze pro správné jazykové jednání zachytit takto: $[R_1 \supset P_1] > P_1$; pro nesprávné jednání pak takto:

$[R_1 \supset P_1] > *P_2$ (kde R = pravidlo; P = prostředek; číslice označují, který prostředek je obsahem kterého pravidla; hranaté závorky značí nečasoprostorové pravidlo s jeho obsahem; znak \supset znamená, že prostředek „je obsahem“ pravidla; znak $>$ označuje užití prostředku, tj. jeho „vypuštění do času a prostoru“; a konečně symbol * značí nesprávnost vzhledem k příslušnému pravidlu).

Jeden z typů jazykové změny (zasahující formu) pak lze zachytit takto: $^1[R_1 \supset P_1] > *P_2 \rightarrow ^2[R_2 \supset P_2 (+P_1)] > P_2$ (kde indexy označují různé uživatele). Tedy někdo, ač sdílí pravidlo R_1 , produkuje nesprávný prostředek $*P_2$ a jeho interakční partner (setkává-li se s tím i u jiných uživatelů jazyka, častěji, opakovaně) si může na základě toho osvojit (znak \rightarrow) pravidlo R_2 a v souladu s ním pak produkovat a vnímat prostředek P_2 jako správný. To může dále přispět k tomu, že pravidlo R_2 si osvojí i jeho jiný interakční partner, který tak začne považovat prostředek P_2 za správný a produkovat ho častěji atd. Viz např. genitiv (G) číslovky tři: $^1[G \text{ tři} = \text{tři}] > *třech \rightarrow ^2[G \text{ tři} = \text{třech} (+ \text{tři})] > \text{třech}$.

Existují ovšem i jazykové změny, které formu nezasahují. Ty jsou pozoruhodné v tom, že jejich rozběhnutí nepředpokládá užití nesprávného prostředku, srov. nejprve schematicky: $^1[R_1 \supset P_1] > P_1 \rightarrow ^2([H_2 \supset P_1]) \rightarrow ^3[R_2 \supset P_1] > P_1$. Tedy první uživatel jazyka produkuje prostředek P_1 , který je v souladu s jeho pravidlem R_1 , jeho interakční partner si však odsud inferuje mylnou hypotézu H_2 o významu/funkci prostředku P_1 , tato hypotéza H_2 (nedostává-li se tomuto uživateli jazyka delší dobu negativní zpětné vazby, tj. není-li jeho hypotéza falzifikována) se mění v pravidlo R_2 , které prostředku P_1 přisuzuje jiný význam/funkci než původní pravidlo R_1 . Příkladem může být sloveso *soustředit se*. Následující proces jistě není jediným možným vysvětlením toho, proč řada uživatelů češtiny vnímá a používá toto sloveso jako nedokonavé, nicméně je plauzibilní a dobře ilustruje, o co tu jde: $^1[R_1: \text{soustředit se} = \text{dok.}] > P_1: \text{soustředím se na...} \rightarrow ^2([H_2: \text{soustředit se} = \text{nedok.}]) \rightarrow [R_2: \text{soustředit se} = \text{nedok.}] > P_2: \text{budu se soustředit} \rightarrow ^3[R_2: \text{soustředit se} = \text{nedok.}]$ atd. Vidíme, že z prostředku užitého v souladu s pravidlem jednoho uživatele jazyka si jiný uživatel (za „příhodných“ vnitro- i vnějazykových (kontextových a konsitučních) podmínek, které pro případ slovesa *soustředit se* popisuje Veselý (2011)) může snadno inferovat hypotézu a následně si ji upevnit v pravidlo, které tomuto prostředku připisuje jiný (gramatický) význam, jež není od věci v případě slovesa *soustředit se* označit jako enantiosénní (dokonavost a nedokonavost jsou protikladné). Oba příklady nás dostávají k tomu, že enantiosénní význam lexému vzniká jako důsledek nevyvrácené mylné hypotézy o pravidle, upevněné později v pravidlo.

Jak ovšem vysvětlit, že/proč mylná hypotéza přisoudí užitému lexému (gramatický) význam, který je vůči původnímu významu zrovna protikladný, tj. přesněji — proč je obsahem mylné hypotézy o pravidle zrovna význam, který je vůči významu, jež je obsahem původního pravidla, právě protikladný? Odpověď na tuto otázku může být zatím jen předběžná, lze ji podat jen ve velmi obecných rysech; zpřesnění by si vyžádalo detailní popis podmínek, za nichž vznikly řady konkrétních enantiosénně polysémních lexémů, přičemž lze předpokládat, že tyto podmínky mohou být velmi různé — a to jak vnitrojazykové, strukturní (viz už cit. Veselý (2011) o vidu slovesa *soustředit se*), tak mimojazykové, kontextové (viz níže). Přesto se o odpověď pokusím alespoň v náznaku.

Inferování hypotéz samozřejmě neprobíhá izolovaně, mimo veškerý kontext; naopak, uživatel jazyka má v okamžik pokusu o vytvoření hypotézy k dispozici potenciálně všechna vodítka, která jsou jistě velmi rozmanitého typu: kromě své znalosti ostatních pravidel jazyka a osobní jazykově-komunikační historie především textový i situační kontext. Obojí přitom staví možné podobě inferované hypotézy jisté mantinely, které ji ovšem můžou vést špatným směrem — nebo jinak řečeno, díky kontextu je dobře možné rekonstruovat si náležitě pomyslnou významovou osu, ale obtížné situovat rekonstruovaný význam k jejímu správnému pólu.

Ukažme si to na následujícím myšlenkovém experimentu (vzatým z autopsie). Při četbě cizojazyčného textu narazím na výraz, jehož význam neznám, přičemž kontextová vodítka mi dost jednoznačně napovídají, že jde o adjektivum hodnotící angažovaně, expresivně nějakou událost, např. svatbu, a to evidentně na ose dobrý-špatný (a nikoliv např. na ose dávný-nedávný či krátký-dlouhý atp.). Pokud se mi nechce podívat se do slovníku nebo skončit na tom, že danému adjektivu nerozumím, můžu si o jeho významu vytvořit hypotézu — s tím, že si ji dalšími výskyty daného výrazu otestuji. V takovém případě mám v zásadě dvě obecné možnosti, jaký význam danému adjektivu ve své hypotéze přisoudit: buď pozitivní (*svatba byla úžasná* atp.), nebo negativní (*svatba byla příšerná* atp.). Rozhodnu-li se z jakéhokoliv důvodu, ať už libovolně, či na základě toho, co mi napovídá širší kontext, pro možnost, která neodpovídá pravidlu o významu daného lexému, jak ho sdílejí všichni rodilí uživatelé daného jazyka, vytvořím si tím mylnou hypotézu, podle níž je význam daného výrazu protikladný k významu skutečnému.

Jádrum tohoto argumentu myšlenkovým experimentem je fakt, že má cesta k dané hypotéze není libovolná, ale usměrňuje ji koridor kontextových vodítek, v tomto případě naznačená osa dobrý-špatný. Metaforicky řečeno, není smysluplné vydat se na cestu za hypotézou kamkoli, ale jen ve dvou směrech vymezených koridorem dané osy; nevydám-li se na její správnou stranu, skončím na špatném, opačném konci a mylná hypotéza bude protikladná. Spouštěcím mechanismem je tedy to, že kontext je v hrubých obrysech rekonstruovatelný, ale nedospecifikovaný, asi jako když se ztratím v lese (= neznám význam), chvílku jím bloumám a snažím se zorientovat (= přemýšlím, co adjektivum asi znamená), narazím na cestu a vím, že k cíli je nejspíš dobré jít po ní (= rekonstruuji škálu), jen nevím, kterým směrem, jestli doleva, nebo doprava (= potenciálně si můžu vytvořit mylnou, a to protikladnou hypotézu).

Zatímco pomyslnou osu lze správně rekonstruovat s poměrně velkou jistotou, situovat význam k jejímu správnému pólu je značně riskantnější, mnohem méně jisté počínání (= najdu-li v lese nějakou cestu, s větší jistotou můžu vědět, zda je to ta, která mě dovede k cíli, než to, kterým směrem se mám po cestě k cíli vydat). Proč jsou však uživatelé jazyka ochotni toto riziko podstoupit? Vysvětlení je možné vidět nejspíš v tom, že po prvním kroku, správné rekonstrukci osy, který může být poměrně jistý, bezpečný, je lákavé pokračovat dál a udělat i druhý krok, situovat význam na jeden z pólů, jakkoliv je to podle všeho riskantnější (= když už jsem našel cestu, někam se po ní vydám, nezůstanu trčet v lese).

Pokud další z případných výskytů mou mylnou hypotézu nevyvrátí, tj. i v dalších kontextech se dá předmětný lexém interpretovat, jako by měl protikladný význam, než ve skutečnosti má, není vyloučeno, že se hypotéza stane pravidlem — tím spíš, že

dokud setrvám jen v četby, může negativní zpětná vazba přijít jedině z recepce, nikoli z reakce na mou produkci, kde se zdá být pravděpodobnější. Fakt, že případně další výskyty daného adjektiva mylnou hypotézu dřív nebo později nutně nevyvrátí, se může zdát překvapivý, nepravděpodobný. Proč se tedy z mylné hypotézy vůbec může stát pravidlo? Vysvětlení je třeba hledat v tom, že kontextová vodítka (v nejširším slova smyslu) mohou být dost dobrá k tomu, abych správně, přesně rekonstruoval pomyslnou významovou osu (= ztratím-li se v lese, není až tak těžké najít cestu), zároveň však nedostatečná na to, abych význam situoval k jejímu správnému pólu (= je nesnadné správně určit, zda se po cestě vydat doleva, nebo doprava). Další možné výskyty daného adjektiva, které by mohly mou mylnou hypotézu vyvrátit, mě tak mohou opakovaně utvrzovat v tom, že jsem si správně rekonstruoval pomyslnou osu, aniž by cokoliv říkaly o tom, zda jsem se přiklonil ke správnému pólu.

Za dané situace jsem ovšem se svou hypotézou, resp. pravidlem jaksi sám proti všem, což samozřejmě neučiní danou formu enantiosémně polysémiím lexémem. Aby bylo smysluplné danou formu takto interpretovat, musela by se příslušná mylná hypotéza, resp. odpovídající pravidlo objevit nejen u mě, ale systematictěji i u jiných uživatelů jazyka — nové pravidlo přisuzující dané formě protikladný význam by se muselo šířit i do mysli dalších uživatelů jazyka (což je v případě uvedeného myšlenkového experimentu spíš nemožné).

5. DISTRIBUCE ENANTIOSÉMNIÍCH VÝZNAMŮ – PERSPEKTIVA SOCIÁLNĚ-PSYCHOLOGICKÁ

Abychom o enantiosémii získali ještě trochu úplnější obrázek, je třeba se zastavit právě u tohoto problému: Jak se mylná hypotéza může rozšířit, jak si nové pravidlo s protikladným obsahem může osvojit větší část uživatelů jazyka a jak je pak znalost enantiosémniích významů mezi uživateli jazyka distribuována? Výchozím poznatkem je tu skutečnost, že nové pravidlo s protikladným obsahem se samozřejmě neobjevuje v mysli všech uživatelů jazyka najednou a že se změna nešíří stejným tempem. Proces vzniku enantiosémie je tak třeba nahlédnout (alespoň modelově) v radikálně individualizující perspektivě — jako sérii postupných individuálně-psychologických osvojení nového pravidla s protikladným obsahem (tj. mylná hypotéza > nové, protikladné pravidlo) u prvního, druhého, třetího atd. uživatele.

Tomuto radikálnímu nároku se snaží dostát tzv. real-time sociolinguistics (např. Dannenberg, 2000; Sankoff, 2006), která sleduje šíření jazykové změny v totéž řečovém společenství v několika po sobě následujících časech, v každém z těchto okamžiků však obvykle (bohužel) u jeho *různých* členů (tzv. cross-sectional studies; viz např. Sankoff, 2005/1994). Řídkým příkladem studie, která sleduje šíření změny v různých okamžicích u *týchž* uživatelů jazyka (i když explicitně netematizuje roli pravidel v tomto procesu), a blíží se tak zmíněnému radikálnímu nároku, je práce ruského lingvisty Sergeje S. Saje (Say, 2015). Ten v Ruském národním korpusu sledoval šíření morfologické inovace *-oju* > *-oj* v instrumentálu singuláru *a*-kmenových feminin (*rukouju* > *rukoj*) u rusky píšících spisovatelů 19. století (po dvacetiletích). Saj tu dochází mj. k závěrům, že mezi jednotlivými spisovateli jsou ve frekvenci užívání *-oj*

(jakožto inovace) velké rozdíly, a to i v rámci téže generace (a jejich konzervativnost v používání této inovace koreluje s jejich konzervativností v používání inovací jiných; autor tu odkazuje na nepublikovanou práci svého kolegy Tichomirova). Většina spisovatelů změně „podléhá“, frekvence jejich užívání inovativního zakončení *-oj* během jejich života stoupá (jako nejkonzervativnější se v tomto směru ukázal L. N. Tolstoj). Průměrná rychlost, s níž spisovatelé změně podléhají, je ovšem dvakrát nižší než u řečového společenství jako celku, výzkumem zjištěný průběh změny je někde mezi klasičtějšími sociolingvistickými hypotézami o způsobu šíření jazykové změny: *apparent-time hypothesis* a *communal change hypothesis* (viz Say, 2015, sl. 34–46).

Mylné hypotézy a následně nová pravidla s protikladným obsahem se přitom mohou šířit z více center, tj. daný proces se může rozběhnout u více různých uživatelů nezávisle, izolovaně, ale vyloučeno není ani postupné rozšíření změny z centra jediného. Teprve pod drobnohledem této radikálně individualizující perspektivy lze dobře ukázat, co všechno se vlastně skrývá za (strukturalistickou) formulaci „jeden jazyk, jeden lexém, dva protikladné významy“.

Uvedené východisko (= série postupných, nesynchronizovaných individuálně-psychologických posunů mylná hypotéza > protikladné pravidlo) vede při synchronním řezu do „stavu jazyka“ ke dvěma obecným, modelovým situacím. (1) Jedna část uživatelů jazyka se ještě drží původního pravidla, zatímco druhá část si ho už nahradila pravidlem novým, protikladným. Lexém pak není enantiosémní z perspektivy jednotlivých uživatelů, ale jen z pohledu jazyka. Část uživatelů jazyka ho totiž (stále) zná jen v původním významu, zatímco druhá část (už) jen ve významu novém, protikladném (srov. např. lexémy jako *laureát* (Beneš, 2009), *sankcionovat* (Černá, 2016) či *šmakuláda* (Ireimová, 2017), obdobně též *přehršel*, *zevrubný* aj.). (2) Uživatelé jazyka, resp. nějaká jejich část si však původní pravidlo může upravit také tak, že daný lexém má pro ně jak původní, tak i nový, protikladný význam. Jen v tomto druhém případě je pak lexém enantiosémní i z perspektivy jazyka (např. *potřebný* jako ‚který je potřebován‘ vs. ‚který něco potřebuje‘; viz Štícha, 2016, s. 46–47). Obě tyto možnosti se v realitě (mimo tento modelový popis) můžou samozřejmě nejruznějšími způsoby kombinovat. Formulace „jeden jazyk, jeden lexém, dva protikladné významy“ se tak ukazuje jako málo informativní, resp. jakkoliv ji lze přiznat, že v sobě tyto poznatky (velmi) implicitně obsahuje, jako podstatnější se jeví, že je ve skutečnosti spíš zastírá.

6. ZÁVĚR

Pokud jde o individuálně-psychologický aspekt enantiosémie, jenž souvisí s příčinami jejího vzniku, uživatelé jazyka si nové pravidlo s protikladným sémantickým obsahem osvojují tak, že si z úzu/interakcí inferují mylné hypotézy o podobě původního, aktuálně existujícího pravidla (které posléze nabudou status pravidla). Tyto mylné hypotézy přitom nevznikají libovolně, náhodně; mechanismus, který stojí za vznikem dvou protikladných významů, lze popsat jako „příklon k nesprávnému pólu správně rekonstruované významové osy“.

V případě sociálně-psychologického aspektu enantiosémie, který souvisí s distribucí protikladných významů enantiosémního lexému mezi uživateli jazyka, se jako

důležitý ukazuje základní rozdíl mezi lexémy, které jsou enantiosémní jen z pohledu jazyka, a lexémy, které jsou enantiosémní i z pohledu jeho jednotlivých uživatelů. Je ovšem jasné, že zde načrtnuté otázky si dále zaslouží důkladný experimentální (tvorba mylných hypotéz) a empirický výzkum (distribuce mezi uživateli jazyka).

LITERATURA:

- Ambridge, B., Pine, J. M., Rowland, C. F., & Young, C. R. (2008). The effect of verb semantic class and verb frequency (entrenchment) on children's and adults' graded judgements of argument-structure overgeneralization errors. *Cognition*, 106(1), 87–129.
- Bartsch, R. (1987). *Norms of Language: Theoretical and Practical Aspects*. London: Longman.
- Beneš, M. (2009). Kdo je laureátem (Nobelovy ceny)? *Naše řeč*, 92(5), 268–270.
- Bermel, N., & Knittl, L. (2012a). Morphosyntactic variation and syntactic constructions in Czech nominal declension: corpus frequency and native-speaker judgments. *Russian Linguistics*, 36(1), 91–119.
- Bermel, N., & Knittl, L. (2012b). Corpus frequency and acceptability judgments: a study of morphosyntactic variants in Czech. *Corpus Linguistics and Linguistic Theory*, 8(2), 241–275.
- Bloom, P. (2015). *Jak se děti učí významu slov*. Praha: Karolinum.
- Cazden, C. B. (1981). Performance before competence: assistance to child discourse in the zone of proximal development. *Quarterly Newsletter of the Laboratory of Comparative Human Cognition*, 3(1), 5–8.
- Černá, A. (2016). Sankcionovat. *Naše řeč*, 99(5), 271–275.
- Dannenber, C. J. (2000). Sociolinguistics in real time. *American Speech*, 75(3), 254–257.
- Dovailil, V. (2012). Nad Dolníkovou Teorií spisovného jazyka o konceptuálních a metodologických problémech ve výzkumu jazykových norem a spisovné variety. *Slovo a slovesnost*, 73(2), 135–146.
- Ellis, N. C. (2005). At the interface: dynamic interactions of explicit and implicit knowledge. *Studies in Second Language Acquisition*, 27(2), 305–352.
- Ellis, R. (2005). Measuring implicit and explicit knowledge of a second language: a psychometric study. *Studies in Second Language Acquisition*, 27(2), 141–172.
- Gloy, K. (2004). Norm. In U. Ammon, N. Dittmar, K. J. Mattheier & P. Trudgill (Eds.), *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society / Soziolinguistik: Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft* (s. 392–399). Berlin: de Gruyter Mouton.
- Goldberg, A. E. (2003). Constructions: a new theoretical approach to language. *Trends in Cognitive Science*, 7(5), 219–224.
- Goldberg, A. E. (2009). The nature of generalization in language. *Cognitive Linguistics*, 20(1), 93–127.
- Homoláč, J., & Mrázková, K. (2011). Jazyková regulace jako věc dohody. *Slovo a slovesnost*, 72(3), 196–222.
- Homoláč, J., & Nebeská, I. (2000). Příspěvek ke kritické analýze pojmu jazyková norma. *Slovo a slovesnost*, 61(2), 102–109.
- Hundt, M. (2009). Normverletzungen und neue Normen. In M. Konopka & B. Strecker (Eds.), *Deutsche Grammatik — Regeln, Normen, Sprachgebrauch* (s. 117–140). Berlin: de Gruyter.
- Ireimová, M. (2017). Šmakuláda. *Naše řeč*, 100(3), 189–191.
- Itkonen, E. (1978). *Grammatical Theory and Metascience: A Critical Investigation into the Methodological and Philosophical Foundations of 'Autonomous' Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins.
- Itkonen, E. (2003). *What is Language? A Study in the Philosophy of Linguistics*. Åbo/Turku: Åbo Akademis tryckeri.
- Itkonen, E. (2008a). The central role of normativity in language and linguistics. In J. Zlatev, T. P. Racine, C. Sinha & E. Itkonen

- (Eds.), *The Shared Mind: Perspectives on Intersubjectivity* (s. 279–306). Amsterdam: John Benjamins
- Itkonen, E. (2008b). Concerning the role of consciousness in linguistics. *Journal of Consciousness Studies*, 15(6), 15–33.
- Januška, J. (2009). „Jazyk“ a „norma“: Příspěvek k analýze vztahu dvou lingvistických pojmů [nepublikovaná diplomová práce]. Praha: Univerzita Karlova v Praze.
- Karlíková, H. (2017). Enantiosémie [online]. In P. Karlík, M. Nekula & J. Pleskalová (Eds.), *CzechEncy — Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné z : <<https://www.czechency.org/slovník/ENANTIOS%C3%89MIE>>.
- Luhmann, N. (1989). Rechtsbildungsgrundlagen einer soziologischen Theorie. In N. Luhmann, *Rechtssoziologie* (s. 27–53). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Nejedlý, P. (2014). Enantiosémie jako výsledek vývojových procesů. *Slovo a slovesnost*, 75(3), 181–192.
- Sankoff, G. (2005/1994). Crosssectional and longitudinal studies in sociolinguistics. In U. Ammon, N. Dittmar, K. J. Mattheier & P. Trudgill (Eds.), *Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society / Soziolinguistik: Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft* (s. 1003–1013). Berlin: de Gruyter Mouton.
- Sankoff, G. (2006). Age: apparent time and real time. In K. Brown (Ed.), *Encyclopedia of Language and Linguistics* (s. 110–116). Boston, MA: Elsevier.
- Say, S. S. [= Саї, С. С.] (2015). Corpus as a tool in real time socio linguistics: the spread of an innovation in the texts of Russian 19th century writers [online]. Příspěvek přednesený na konferenci *Slavic Corpus Linguistics: The Historical Dimension*. Tromsø, Norsko, 21.–22. dubna. Dostupné z : <<http://site.uit.no/slavhist-corp/files/2015/04/Say.pdf>>.
- Stalnaker, R. (2002). Common ground. *Linguistics and Philosophy*, 25, 701–721.
- Šebesta, K. et al. (2014). *Druhý a cizí jazyk: Osvojování a vyučování: Terminologický slovník*. Praha: Filozofická fakulta univerzity Karlovy.
- Štícha, F. (2016). O nepřesnosti našeho vyjadřování: *Jazyk jako produkt intuitivního myšlení*. Praha: Academia.
- Štindlová, B. (2013). *Žákovský korpus češtiny a evaluace jeho chybové anotace*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Trueswell, J. C., Medina, Tamara N., Hafri, A., & Gleitman, L. R. (2013). Propose but verify: fast mapping meets cross-situational word learning. *Cognitive Psychology*, 66, 126–156.
- van Compernelle, R. A. (2015). *Interaction and Second Language Development: A Vygotskian Perspective*. Amsterdam: John Benjamins.
- Verhagen, A. (2015). Grammar and cooperative communication. In E. Dąbrowska & D. Divjak (Eds.), *Handbook of Cognitive Linguistics* (s. 232–252). Berlin: De Gruyter Mouton.
- Veselý, L. (2011). O vidu slovesa soustředit se (Příspěvek k otázce jazykové správnosti). *Naše řeč*, 94(3), 134–141.
- von Wright, G. H. (1963). *Norm and Action: A Logical Enquiry*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Wertsch, J. V. (1994). The primacy of mediated action in sociocultural studies. *Mind, Culture, and Activity: An International Journal*, 1(4), 202–208.
- Zlatev, J., Racine, T. P., Sinha, C., & Itkonen, E. (2008). Intersubjectivity: What makes us human? In J. Zlatev, T. P. Racine, C. Sinha & E. Itkonen (Eds.), *The Shared Mind: Perspectives on Intersubjectivity* (s. 1–14). Amsterdam: John Benjamins.
- Zlatev, J. (2016). Turning back to experience in cognitive linguistics via phenomenology. *Cognitive Linguistics*, 27(4), 1–14.